

раторского Российского Географического Общества за 1874 г. Составлен правителем дел Отдела П.П. Чубинским. – К.: Типография М. П. Фрица, 1875. – 43 с.

17. Отчет о деятельности Юго-Западного Отдела Императорского Российского Географического Общества за 1875 г. Составлен правителем дел Отдела А.Д. Антеповичем. – К.: Типография М.П. Фрица., 1876. – 47 с.

18. Савченко Ф. Заборона українства, 1876 р. Південно-Західний Відділ Рос. Географ. Товариства в Києві. До історії громадських рухів на Україні 1860-1870-х рр. Емський указ / Ф.Савченко. – Харків-Київ, 1930. – 402 с.

19. Яснопольский Н.В. Изменения направления хлебной торговли с проведением железных дорог / Н. Яснопольский // Записки Юго-Западного Отдела. – К.: Типография М.П. Фрица, 1875. – С. 193-234.

Мохир Л.В. Историко-краеведческие исследования Юго-Западного Отдела в Черниговской губернии

Статья посвящена анализу историко-краеведческих исследований на территории Черниговской губернии, проведенных представителями Юго-Западного Отдела.

Ключевые слова: Юго-Западный Отдел, краеведение, Черниговская губерния.

Mokhir L.V. Historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department

The article is devoted to the problem of historical and naturalistic studies of Chernihiv region by South-West Department.

Key words: Chernihiv region, South-West Department, historical, naturalistic studies.

04.03.2013 р.

УДК 929: 31 (477. 51) «1851/1940» Варзар

О.Я. Рахно

ЗЕМСЬКИЙ СТАТИСТИК В.Є. ВАРЗАР: ВІХИ ЖИТТЯ ТА ГРОМАДСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ

У статті йдеться про життєвий шлях та громадську діяльність статистика, гласного Чернігівського повітового та губернського земських зібрань В.Є. Варзара (1851–1940).

Ключові слова: В.Є. Варзар, Чернігів, земство, гласний, статистик.

Василь Єгорович Варзар (1851-1940) – відомий учений-статистик та громадський діяч. Його життєвому шляху та діяльності присвячено низку наукових праць [1]. Втім, земська статистична й громадська діяльність В.Є. Варзара у Чернігівській губернії не знайшли належного висвітлення в історичній літературі. Дана стаття має на меті заповнити цю прогалину.

Народився В.Є. Варзар 4 (16) грудня 1851 р. у м.Любліні (Польща) в родині підпоручика російської армії Георгія Олексійовича Варзара, родом з Херсона [2, 45-46]. Його батько розпочав військову кар'єру рядовим у Волинському піхотному полку в 1835 р., брав участь у кавказьких війнах, військових діях у

Угорщині в 1848 р. та обороні Севастополя під час Кримської війни 1853-1856 рр. У 1862 р. у чині майора він був відряджений до Чернігівського батальйону внутрішньої сторожі. Г.О. Варзар був нагороджений орденами св. Станіслава 3 та св. Володимира 4 ступеня. У 1871 р. за станом здоров'я він вийшов у відставку у чині підполковника й оселився у Чернігові [3, 68-69], де пройшло дитинство В.Є. Варзара.

Освіту він здобув у Чернігівській гімназії, яку закінчив у 1869 р., Київському університеті св. Володимира, де слухав лекції відомого економіста М.Х. Бунге, майбутнього міністра фінансів та Голови Комітету міністрів Російської імперії, і Петербурзькому технологічному інституті.

У Чернігові В.Є. Варзар входив до складу напівлегального гімназійного гуртка самоосвіти, яким керував його друг, у майбутньому відомий громадський діяч та лікар Л.С. Гінзбург. Під його впливом В.Є. Варзар перейнявся революційними ідеями й пізніше, навчаючись у Петербурзі, разом з Л.С. Гінзбургом на початку 1870-х рр. створив народницький гурток. Він підтримував зв'язки з подібними організаціями Росії та журналом «Вперед», який видавав у Женеві П.Л. Лавров [4, 9]. За дорученням гуртка В.Є. Варзар під псевдонімом «Андрей Иванов» написав популярну брошуру «Хитрая механика», видану 1874 р. в Женеві [5]. Вона відіграла певну роль у розгортанні революційної пропаганди, оскільки у доступній формі розкривала антинародну сутність податкової політики царського уряду й витримала десятки видань.

У 1873 р. В.Є. Варзар був відряджений Технологічним інститутом на Всесвітню виставку. Він відвідав Париж і Цюрих, де познайомився з П.Л. Лавровим, установив контакти з колонією емігрантів та паризьких комунарів. У Цюриху В.Є. Варзар зустрівся із сестрами Рашевськими, одна з яких – Олександра Григорівна – стала його дружиною [4, 9].

Участь В.Є. Варзара та його дружини О.Г. Варзар у народницькому русі знайшла відображення у мемуарах відомих народників М.Г. Кулябко-Корецького [6] та І.І. Ясинського [7].

Після закінчення в 1874 р. Петербурзького технологічного інституту В.Є. Варзару довелося «по семейным делам поехать на родину в Чернигов» [8, 7], де протягом 1876-1892 рр. він працював у земських установах. У подружжя В.Є. та О.Г. Варзар народились сини Василь (1874-1960), Дмитро (1882 - ?) та дочка Катерина (1875-1926) [2, 45; 3, 67-68]. В.Є. Варзар придбав хутір Уборок біля с. Виблі Чернігівського повіту [9, 19], який надавав йому майновий цenz для участі у виборах до органів земського самоврядування.

В.Є. Варзар розпочав земську службу статистиком у створеному при Чернігівській губернській земській управі 7 лютого 1876 р. статистичному відділенні. Співробітникам відділення В.Є. Варзару, П.П. Червінському, О.О. Русову було поставлено завдання під керівництвом члена управи М.О. Кон-

стантиновича скласти програми для статистико-економічного вивчення Чернігівської губернії, а потім зібрати матеріали для оцінки сільського господарства та нерухомих маєтностей для об'єктивного розподілу земських повинностей [10, 393-394].

У серпні 1876 р. були надруковані підготовлені відділенням програми статистичних досліджень, серед яких В.С. Варзару належали програми для вивчення селянських промислів і ремесел та «по статистике промышленности и недвижимых имуществ» [11]. Разом з тим В.С. Варзар підготував доповідь про способи і прийоми оцінки міських нерухомих маєтностей. Проаналізувавши досвід оціночних робіт Вятського та Херсонського земств, він дійшов висновку про необхідність обкладати пропорційним земським податком продажну вартість будівлі, що визначалася її прибутковістю, а не вартість будівництва [12].

Відділення визначилося з методикою досліджень, обравши «т.н. географический или описательный метод, наиболее отвечающий задачам предпринимаемой земством операции; а из способов собирания сведений – способ разъездов и личных расспросов на месте» [10, 398], започаткувавши так званий «чернігівський» напрямок земських статистичних досліджень.

Отримавши дозвіл губернатора на проведення попередніх статистичних робіт, 5 жовтня 1876 р. статистики почали обстеження окремих місцевостей Чернігівського повіту. Протягом місяця були вивчені Довжицька, Редьківська та Салтиково-Дівицька волості. Наслідки цієї апробації були опубліковані наступного року окремим виданням [13]. Особисто В.С. Варзар дослідив стан землеробства та промисли Редьківської волості Чернігівського повіту [14].

Протягом 1877 р. статистичне відділення спромоглося повністю обстежити Чернігівський і Борзнянський повіти й опублікувати отримані результати [15, 16]. Статистичні описи повітів дали реальні позитивні результати. Зокрема, Борзнянське повітове земство змогло додатково оподаткувати 31,7 тис. десятин наявної, але раніше неоподаткованої землі, і зменшити розмір податку з селянських господарств з 8 % до 5 % [17; 4, 90].

Поява перших публікацій чернігівських статистиків занепокоїла великих землевласників, оскільки вони фактично викривали механізм експлуатації селянства. У січні 1878 р. склад губернських гласних змінився, і на засіданнях земського зібрання супротивники статистичних робіт об'єднали свої зусилля. Обговорення долі статистичного відділення тривало у складних дискусіях 17 та 18 січня. Врешті-решт зібрання незначною більшістю голосів (36 проти 33) ухвалило рішення надалі не фінансувати статистичне відділення [15, 232]. «Выход в печатном виде наших трудов был концом нашей деятельности, – згадував В.С. Варзар, – помещики обиделись, ... статистическое бюро было закрыто» [8, 8].

Після закриття відділення В.С. Варзар за домовленістю з Новозибківським повітовим земством улітку 1878 р. завершив розпочату О.О. Русовим роботу зі збирання статистичних відомостей у повіті й підготував четвертий том «Материалов для оценки земельных угодий» [18]. Незабаром він виконав замовлення Остерського повітового земства, здійснив статистичне обстеження і впорядкував сьомий том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений даному повіту [19]. Новим у працях було те, що В.С. Варзар звернув увагу на якість ґрунтів і прибутковість земель, додавши до томів карти ґрунтів, які дозволяли наочно підтвердити рівень урожаїв. Разом з тим він дослідив особливості орендних відносин та кустарні промисли на Чернігівщині [20, 21].

В.С. Варзар брав активну участь у громадсько-політичному житті Чернігова. Зокрема, він разом з відомими представниками інтелігенції міста О.П. Карпінським, М.О. Константиновичем, та С.Ф. Русовими, В.М. Хижняковим, П.П. Червінським, І.Л. Шрагом був серед ініціаторів та членів-засновників Чернігівської громадської бібліотеки, яка розпочала свою діяльність 15 березня 1877 р. і відіграла помітну роль в освітньо-культурному та громадському житті Чернігова другої половини XIX – початку XX ст. [22, 3-4]. У 1878 та 1880 рр. В.С. Варзар обирався до складу правління бібліотеки [22, 46].

У 1879 р. В.С. Варзар разом з дружиною О.Г. Варзар та її братом художником І.Г. Рашевським був притягнутий до дізнання у справі «Черниговского преступного сообщества», пов'язаної з особами, причасними до вбивства харківського генерал-губернатора Д.М. Кропоткіна. Дослідник народницького руху на Чернігівщині Б.М. Шевелів зазначав, що у мирового судді В.С. Варзара «при обыске в 1879 году, произведенном по поводу проживавшего в его квартире Афанасия Зубковского, приезжавшего в Чернигов для сбора денег на убийство князя Кропоткина, отобранные были переведенные им с французского и немецкого языка стихи, характеризующие его с неблагоприятной стороны; причем обнаружено, что Зубковский в квартире Варзара получил 300 рублей от врача Булича на пропаганду». Дружина В.С. Варзара Олександра «играла еще более видную роль в революционной деятельности» [23, 223-224]. Недаремно управляючий III відділенням «Собственной Его Величества Канцелярии» 8 вересня 1879 р. наказав начальнику Чернігівського губернського жандармського управління «не стесняться арестами и иметь бдительное наблюдение за г-ею Варзер» [24, 85 зв.].

Однак серйозних наслідків ця подія для В.С. Варзара не мала, авторитет його у керівництва губернії був доволі високим, оскільки незабаром він працював у складі Чернігівській комісії з єврейського питання, створеній згідно з розпорядженням імператора від 22 серпня 1881 р. Вона «открыла свои действия 21-го сентября» того ж таки року у складі виконуючого

обов'язки чернігівського губернатора князя С.В. Шаховського, губернського предводителя дворянства М.І. Неплюєва, голови Чернігівської губернської земської управи П.І. Богинського, міського голови В.М. Хижнякова, начальника 5-ї піхотної дивізії генерал-лейтенанта В.О. Полторацького та інших губернських високопосадовців та підготувала пропозиції – «Меры, кои могли бы парализовать вредные стороны еврейской деятельности» [25, 108-111].

В.Є. Варзар був причетним до багатьох культурних і просвітніх проектів. Зокрема, 14 квітня 1884 р. він разом з іншими представниками місцевої інтелігенції Ф.А. Лизогубом, М.І. Неплюєвим, П.О. Свечиним, І.Л. Шрагом, В.М. Хижняковим на квартирі губернатора князя С.В. Шаховського під його головуванням провели перше зібрання членів-засновників Чернігівського аматорського музично-драматичного гуртка і обрали правління на чолі з К.Д. Милорадовичем [26].

Звісно, що пріоритетною для В.Є. Варзара залишалася земська діяльність. З 1877 по 1892 рр. він обирався гласним Чернігівського повітового земського зібрання і плідно працював у ньому [27, 106-110]. Історик земства Б.Б. Веселовський зазначає: «В 1877 году в гласные (Черниговский уезд) избираются В.М. Хижняков, И.Л. Шраг и инженер-технолог В.Е. Варзар. Последний выдвигает вопрос о стационарной врачебной помощи и о новой раскладке. Уже в 1878 году он представил разработанные основания для обложения и вопрос этот горячо дебатировался на собрании, встречая противодействие землевладельцев. Раскладка все же была принята, причем вновь к обложению привлечены винокурные заводы. В 1880 г. собрание ходатайствует о передаче всего школьного дела земствам и о преподавании в начальных училищах на малорусском языке и вообще идет в это время в первых рядах» [28, 309]. Разом з тим, на засіданні повітового земського зібрання 1879 р. В.Є. Варзар оприлюднив доповідь про необхідність допомоги селянам земськими позиками під час купівлі землі. «Собрание согласилось с докладом и постановило в указанных случаях принять на уездное земство ручательство до 100 тыс. руб.». На жаль, управа не зуміла організувати цю справу, і проект залишився на папері [27, 93-94]. Проблемі кредитування селянських господарств В.Є. Варзар присвятив ряд своїх праць [29; 30].

В.Є. Варзар взяв участь у створенні в 1882 р. групою землевласників повіту Чернігівського сільськогосподарського товариства, яке мало на меті сприяти покращенню сільськогосподарського виробництва шляхом продажу дешевих машин та землеробських знарядь праці, заведення племінних порід коней, корів тощо. Повітове земство посприяло товариству, виділивши йому у 1886-1887 рр. 1200 руб. та надало безкоштовно приміщення у повітській земській управі. Головою Правління товариства був обраний Ф.А. Лизогуб, секретарем – В.Є. Варзар [31, 61-63]. Однак товариство не змогло розгорнути

діяльність, і у 1891 р. земське зібрання своїм рішенням ліквідувало його, передавши майно управі [27, 65].

Протягом 1878-1886 рр. В.Є. Варзар, згідно з обранням повітовим земським зібранням, працював дільничним мировим суддею Чернігівського округу. Указом Сенату від 22 квітня 1885 р. за №5164 він був затверджений дільничним суддею Чернігівського повіту на наступні три роки [32, 452]. На засіданні Чернігівського повітового земського зібрання 25 жовтні 1886 р. В.Є. Варзар був обраний головою Чернігівської повітової земської управи, членом повітової училищної ради, губернським гласним, а також до складу кошторисної комісії губернського земства від Чернігівського повіту [33; 611, 62, 71], і в наступні роки виконував обов'язки почесного мирового судді.

В.Є. Варзар керував Чернігівським повітовим земством з 1886 по 1892 рр. Під його керівництвом повітове земство розширило мережу шкіл, покращило медичне обслуговування населення, розпочало осушення боліт тощо. У 1892 р. В.Є. Варзар знову був обраний головою повітової земської управи на наступні три роки, але не був затверджений губернатором, і на екстремому зібранні на цю посаду був обраний Д.Р. Тризна [27, 84].

Не менш плідною була діяльність В.Є. Варзара у Чернігівському губернському земстві, гласним якого він був упродовж 1883-1893 рр. На засіданні губернського земського зібрання 20 грудня 1883 г. В.Є. Варзар був обраний до складу санітарної комісії, а також «непременным членом» Чернігівського губернського у селянських справах присутствія [34, 73]. У наступні роки його обирали до складу кошторисної, проектної та ревізійної комісій, а на екстремому засіданні зібрання 12 серпня 1892 р. В.Є. Варзар був обраний до складу комісії «для разработки вопроса о мерах борьбы с холерной эпидемией» [35, 124].

Серед його виступів заслуговує на увагу доповідь на засіданні Чернігівського губернського земського зібрання 17 грудня 1890 р. про необхідність осушення боліт в Чернігівській губернії, реалізація якої була розпочата вже після від'їзду В.Є. Варзара з Чернігова [35, 51]. На засіданні зібрання 11 грудня 1891 р. під час обговорення питання про продаж старого приміщення губернської земської управи на Шосейній вулиці завдяки переконливим аргументам В.Є. Варзара зібрання постановило «предложение ревизионной комиссии о продаже дома отклонить» [36, 242]. На засіданні зібрання 20 січня 1893 р. В.Є. Варзар востаннє доповідав висновки об'єднаної кошторисної і ревізійної комісії про створення парової пральні та водопостачання губернської земської лікарні, а наступного дня він переважною більшістю голосів був обраний до складу губернського лісоохоронного комітету та членом від земства до Чернігівського відділення Селянського земельного банку [37; 4, 50-51].

Зазначимо, що Чернігівське губернське земське зібрання у 1881 р. відновило статистичне відділення,

яке під керівництвом П.П. Червінського здійснило обстеження решти 11 повітів Чернігівської губернії. Останній 15 том «Материалов для оценки земельных угодий», присвячений Кролевецькому повіту, вийшов друком наприкінці 1887 р. В.С. Варзар у відділенні не працював, але на громадських засадах консультував статистиків. На земському зібранні 1886 р. було ухвалено рішення про створення «сводного описания губернии». В.С. Варзар разом з П.П. Червінським та О.П. Шликевичем був обраний до складу редакційної комісії, яка мала підготувати видання. Залишившись без заробітку, він ще з листопада 1892 р. на прохання голови губернської земської управи В.М. Хижнякова готував до друку підготовлену разом з П.П. Червінським та О.П. Шликевичем «Карту почв Черниговской губернии» [8, 9]. На засіданні губернської земської управи 16 лютого 1893 р. В.С. Варзару було запропоновано взяти на себе підготовку опису губернії [38, 95]. Він розпочав попередні роботи, але переговори управи з В.С. Варзаром «о принятии им на себя предположенного труда в его полном объеме... не привели ни к какому положительному результату» [39, 26].

В.С. Варзар був відомим діячем Чернігівської міської самоврядування. З 1879 по 1893 рр. він обирався гласним Чернігівської міської думи і працював у ній на громадських засадах [40, 3].

У 1893 р. В.С. Варзар знову був обраний почесним мировим суддею по Чернігівському повіту і затверджений на цій посаді Сенатом 2 лютого 1894 р. [41, 2]. Однак у цей час він уже перебував у Петербурзі, де з 1893 р. займав посаду фабричного інспектора Санкт-Петербурзького округу, а потім послідовно займав посади старшого фабричного інспектора м. Ревеля, начальника відділення Департаменту торгівлі та мануфактур, фабричного інспектора Київського округу і, нарешті, з 1 липня 1899 г. працював фабричним ревізором при Міністерстві фінансів, а потім при Міністерстві торгівлі та промисловості [42, 13-14].

Разом з тим, В.С. Варзар не поривав зв'язків з Черніговом. Міське самоврядування надавало йому повноваження вирішувати в урядових колах соціально-економічні проблеми міста та губернії. Зокрема, на засіданні Чернігівської міської думи 3 квітня 1907 р. було ухвалено «ходатайствовать пред правительством о том, чтобы была выдана концессия Обществу Московско-Киево-Воронежской железной дороги на постройку ширококолейной железной дороги от Чернигова до Ново-Белицы и от Красного до Одессы; 2) для личного поддержания этого ходатайства избрать депутацию в составе городского головы А.В. Верзилова, гласного А.А. Свечина и домовладельца В.Е. Варзара» [43, 164]. На засіданні міської думи 28 листопада того ж таки року В.С. Варзару знову було доручено «лично поддержать это ходатайство» на засіданні відповідної комісії в Петербурзі 15 грудня 1907 р. [43, 443 зв.].

За радянських часів В.С. Варзар працював у Центральному відділі статистики ВРНГ та

викладав статистику в Московському державному університеті. У 1927 р. він вийшов на пенсію і незабаром перебрався до Ленінграда, де продовжував займатися наковою роботою. Помер В.С. Варзар 27 вересня 1940 р. і був похований 29 вересня на Богословському кладовищі Ленінграда [44, 137].

Отже, В.С. Варзар – один із засновників Чернігівської земської статистичної служби – відіграв помітну роль у активізації земського і громадсько-політичного життя губернії.

Посилання

1. Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель. К 150-летию со дня рождения: Сборник научных трудов / Санкт-Петербургский научный центр Российской академии наук; Под ред. И.И. Елисейевой, А.Л. Дмитриева, Е.А. Ивановой. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургского государственного университета экономики и финансов, 2001. – 87 с.
2. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства / Г.А. Милорадович. – СПб., 1901. – Т. 2. – Ч. 3. – С. 45-46.
3. Липсон Г.М. Документы В.Е. Варзара в Российском государственном историческом архиве / Г.М. Липсон // Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель. К 150-летию со дня рождения: Сборник научных трудов. – СПб., 2001. – С. 68-76.
4. Дмитриев А.Л. Василий Егорович Варзар: очерк жизни и творчества / А.Л. Дмитриев // Василий Егорович Варзар – ученый, практик, общественный деятель... – С. 17.
5. Хитрая механика. Правдивый рассказ, откуда и куда идут мужицкие деньги. Сочинение Андрея Иванова. – Москва: Типография Г.М. Орлова, 1874. – 40 с.
6. Кулябко-Корецкий Н.Г. Из давних лет. Воспоминания лавриста / Н.Г. Кулябко-Корецкий. – М., 1931. – 311 с.
7. Ясинский И.И. Роман моей жизни. Книга воспоминаний / Иер. Ясинский – М., Л.: Госиздат, 1926. – 360 с.
8. Варзар В. Воспоминания старого статистика / В. Варзар. – Ростов-на-Дону, 1924. – 22 с.
9. Держархів Чернігівської обл., ф. 127, оп. 11, спр. 847, 30 арк.
10. Отчет Статистического Отделения при Черниговской губернской земской управе за 1876 год // Земский сборник Черниговской губернии (далее – ЗСЧГ). – 1876. – № 9-12. – Приложение. – С. 393-407.
11. Программы для собирания сведений о крестьянских промыслах и ремеслах (Члена Статистического Отделения Василия Варзара) // Программы для статистико-экономического изучения Черниговской губернии. Составлены Статистическим Отделением при Черниговской губернской земской управе и одобрены Губернским земским собранием в сессии 1877 года. – Чернигов: Земская типография, 1877. – С. 1-42; Программа для собирания сведений о фабриках и заводах (Члена Статистического Отделения Василия Варзара) // Там само. – С. 44-85.
12. О способах и приемах оценки городских недвижимых имуществ (Доклад члена статистического отделения В.Е. Варзара) // ЗСЧГ. – 1876. – № 1-4. – С. 120-48.
13. Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов: Земская типография, 1877. – Вып. I. – 285 с.
14. Редьковская волость Черниговского уезда. Состояние земледелия. Дальние отхожие промыслы. Ближние отхожие промыслы, чл. Отд. В.Е. Варзера // Труды статистического отделения при Черниговской губернской земской управе. – Чернигов, 1877. – Вып. I. – С. 28-67.
15. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом Статистическим отделением при Черниговской губернской земской управе. – Т. I: Черниговский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – К.: Тип.-литография М.П. Фрица, 1877. – 186, 22 с.
16. Материалы для оценки земельных угодий, собранные

експедиционным способом Статистическим Отделением при Черниговской Губернской Земской Управе. – Т.П: Борзенский уезд. С тремя литографированными картами и приложениями. – К.: Тип.-литография М.П.Фрица, 1877 – 131, 24 с.

17. Держархів Чернігівської обл., ф. 342, оп. 1, спр. 512, 93 арк.

18. Материалы для оценки земельных угодий, собранные экспедиционным способом по программе бывшего Статистического Отделения при Черниговской Земской Управе. Новозыбковский уезд, с двумя литографированными картами и приложениями / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Губернская типография, 1880. – П, 62, 79 с.

19. Материалы для оценки земельных угодий, собранные Черниговским статистическим отделением при губернской земской управе. Т. VII: Остерский уезд. С двумя литографированными картами / [сост. В.Е. Варзер]. – Чернигов: Земская типография, 1883. – V, 62, 147 с.

20. Варзер Е. Евреи-арендаторы в Черниговской губернии (Очерки из экономического быта Малороссии) / Е. Варзер // Отечественные записки. – 1878. – Т. 240. – №10, октябрь. – С. 175-205.

21. Варзер В.Е. Кустарная промышленность в Черниговском, Борзенском и Новозыбковском уездах Черниговской губернии / В.Е. Варзер // Труды Комиссии по исследованию кустарной промышленности в России. – СПб., 1880. – Вып. V. – С. 327-364.

22. Очерк развития Черниговской общественной библиотеки за 20 лет ее существования (1877-1896) и Отчет Библиотеки за 1897 год. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 116 с.

23. Шевелів Б. До процесу кївських народовольців 1879 р. Дмитро Лизогуб і зрада В. Дриги (За матеріалами Чернігівського історичного архіву) / Борис Шевелів // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття. – Харків; Київ, 1930. – Кн. 5. – С. 213-232.

24. ЦДІАК України, ф. 1439, оп.1, спр. 2, 139 арк.

25. Труды Черниговской комиссии по еврейскому вопросу. – Чернигов: Губернская типография, 1881. – VI, 111, 97 с.

26. Журнал заседания Черниговского музыкально-драматического кружка любителей 14 апреля 1884 года // Черниговские губернские ведомости. – 1884. – №15, 22 апреля. – Часть неофициальная.

27. Обзор развития деятельности Черниговского уездного земства за 50 лет / [сост. В.М. Хижняков]. – М.: Т-во «Печатня С. Н. Яковлева», 1916. – 114 с.

28. Веселовский Б.Б. История земства / Б.Б. Веселовский: в 4 т. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1911. – Т. 4. – VIII, 696, 104, XXIX, [2] с.

29. Варзар В.Е. Проект земского банка земледельческого кредита / В.Е. Варзар // ЗСЧГ. – 1884. – № 11. – С. 31-76.

30. Варзар В.Е. Какой кредит нам нужен? / В.Е. Варзар – Чернигов: Земская типография, 1891. – 38 с.

31. Отчет правления Черниговского сельскохозяйственного общества с 1 января 1888 года по 1 января 1889 года и с 1 января 1889 года по 1 января 1890 года // ЗСЧГ. – 1890. – № 9-10. – С.61-63.

32. Служебные перемены в Черниговской губернии. По Министерству юстиции // Черниговские губернские ведомости. – 1885. – №18, 12 мая. – Часть официальная.

33. Свод постановлений уездных земских собраний Черниговской губернии за 1886 год с приложением смет и расходов на 1887 г. / [сост. С.И. Лисенко]. – Чернигов: Земская типография, 1890. – 843 с.

34. Журналы Черниговского губернского земского собрания XIX очередной сессии (с 7-го по 24-е декабря 1883 года) // ЗСЧГ. – 1884. – № 3. – Приложение. – С. 1-592.

35. Свод постановлений Черниговского губернского земского собрания (XIX–XXXV сессий) 1883-1899 годов с кратким сводом постановлений за время с 1865-го по 1882 г. (I–XVIII с.с.). / [сост. С.В.Сотников]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1902. – Вып. I. – С. I-XV, 1-619.

36. Журналы Черниговского губернского земского собрания XXVII очередной сессии (с 4 по 14 декабря 1891 года). – Чернигов: Земская типография, 1892. – 410 с.

37. Журналы Черниговского губернского земского собрания

XXVIII-й очередной сессии 1892 года, состоявшейся в январе 1893 г. – Чернигов, 1893. – 54 с.

38. Журналы заседаний Черниговской губернской земской управы // ЗСЧГ. – 1893. – № 6-7. – С. 92-154.

39. О ходе работ по сводному описанию губернии // ЗСЧГ. – 1894. – № 1. – С. 22-29.

40. Свод постановлений Черниговской городской думы от 15 апреля 1893 г. до открытия действий нового состава Думы 18 июня 1897 г. / [сост. В.М.Хижняков]. – Чернигов: Типография губернского земства, 1898. – 352, IX с.

41. Черниговские губернские ведомости. – 1894. – № 11, 17 февраля. – Часть официальная.

42. В.С. Варзар // Черниговская земская неделя. – 1913. – № 37, 22 ноября.

43. Державний архів Чернігівської області, ф. 145, оп. 3, спр. 1764, 534 арк.

44. Волков Е.З. Василий Егорович Варзар (1851-1940). Некролог / Е.З. Волков // Известия Всесоюзного Географического общества. – 1941. – Т. LXXIII. – Вып. 1. – С. 137-140.

Рахно А.Я. Черниговский земский статистик В.Е. Варзар: вехи жизни и общественной деятельности

В статье освещается жизненный путь и общественная деятельность статистика, гласного Черниговского уездного и губернского земских собраний В.Е. Варзара (1851-1940).

Ключевые слова: В.Е. Варзар, Чернигов, земство, гласный, статистик.

Rakhno O.Ya. Chernihiv zemstvo statistician V.Ye. Varzar: course of life and public activity

The article is devoted to analysis of V.Ye. Varzar's (1851-1940) course of life and his public activity as Chernihiv zemstvo statistician, councillor of Chernihiv povit and province zemstvo meeting.

Key words: V.Ye. Varzar, Chirnihiv, zemstvo, councillor, statistician.

23.03.2013 p.

УДК 94(477.51):061.2+(062.13)«1906/1920»

С.М. Фомська

ПОРІВНЯЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА СТАТУТІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТОВАРИСТВА «ПРОСВІТА» 1906 І 1920 РОКІВ

За допомогою методу порівняння висвітлено характеристику статутів товариства «Просвіта» Чернігівської губернії 1906, 1920 років. Аналізуючи статuti, розкрито основні методи та форми роботи членів товариства, засоби та ідеї просвітян. З'ясовані відмінності та спільні риси в статутах «Просвіти» за час революційних перетворень та радянських керманічів в губернії.

Ключові слова: культурно-просвітницька робота, просвітництво, товариство, статут.

Громадська організація «Просвіта» – унікальне явище в українській, і напевне, у світовій історії. Створена в умовах бездержавності, вона одразу стала на сторожі прав українського народу, його мови, культури, історії та духовності. Вона внесла великий вклад у справу національно-культурного відродження України, формування та утвердження національної